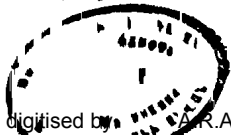

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐ ՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՆԻՔԷԱ-ՊԱԽԴԻԿԵԱՆ ԹՈՆՐԱԿԵՑԻՈՑ ԱՂԱՆԴՆ

ԵՒ ԳՐ. ՆԱՐԵԿԱՑԻՈՑ ԹՈՒՂԹԸ

ԱՐԴ՝ այսպիսի ծանրակշիռ հարցմանց՝ բանաւոր և գոհացուցիչ լուծումն տալու համար, նախ 'ի նկատի առնելու ենք հին աւուրց պատմագրաց մեզ աւանդած այն սակաւաթիւ և ցանկացիր եղած տեղեկութիւնքն, ոյք, — տնտարակոյս, — աւելի յռետեսութեամբ՝ քան թէ բնորոշ յատկութիւններով և բարեշքովութեան օրինաց համաձայն գրուած են. իսկ միւս կողմէն ալ նոր քննադատից, — 'ի մանաւորի Գերմանացուց յայտնած նոր կարծիքներն, — ոյք ընդհակառակն արեւելասիրութենէ մղուած շատ բան լաւատեսութեամբ նկատած են, որք ըստ ինքեան եպերելի են: Արդ՝ պատմական և քննադատական այս նժարնեւրուս միոյն մէջ գրուած Մանիքէա-պաղիկեան թոնրակեցիներու աղանդն և աղանդաւորք առ հասարակ, դատուած են իբրեւ աւն պարիշտք և անպարշտութիւն, մեղնէնութիւն և մեղնեայք, շամքոշք և ախտամոլներ. իսկ միւսին մէջ այն աղանդներն առնուած են յաճախ իբրեւ լոկ կրօնական, քաղաքական և մտաշորական զարգացմունք և զառաժմունք ժամանակաց և մարդկոշքեան, և աղանդաւորներն ալ աւելի կարող, գիտուն և ազատամիտք՝ քան թէ վաւաշ, շամքոշ և յաւէտ ֆեսասկարք: Սակայն մենք այս երկաբանչիւր կողման ապրայն հանելով, պէտք ենք ըսել, թէ այն աղանդաւորներն, այո՛, ամէնքն ալ, առանց բացառութեան, ամպարիշտ և ախտամոլ անձինք չէին, ինչպէս քրիստոնեայք ալ առ հասարակ առաքինի և ուղղադաւան չեն: Այո՛, շատեր կային այն աղանդներուն հակած և կամ անոնց մէջ ծնած, առանց գիտնալու անոնց էութիւնն և գաղտնիքը: Եւ ստուգիւ, Մագիստրոս խօսելով թոնրակեաններու այն խմբին վրայ, որք իրենք զիրենք քրիստոնեայս և արամեան գնդէն կ'անուանէին, կ'ըսէ. « Բացի նոցա գուռն ողորմութեան և մարգասիրութեան, վասն զի՝ խռժաղոժ ազգն այն անմեղք էին յայսպիսի մահաբեր քունից սրտմտոշքեան քաժակոյ նոցա »: Իսկ գլխաւոր առաջնորդներն և օրինադիրներն, — Մանիէն սկսեալ ցվերջինն, —

աւելի կամ պակաս զարգացած մտքեր էին, բայց ամէնքն ալ հեթանոսական, մոգական և նոր պղատոնական գիտութեամբ աւելի, քան թէ քրիստոնէական վարդապետութեամբ էին պատարուն, հետեաբար չէին մշակեր Աւետարանի պատուիրած առաքինութիւնները, այլ անձնատուր կ'ըլլային կախարդութեան և պէսպէս մոլութեանց և պատմութենէ գիտենք, թէ անոնց մեծագոյն մասն ախտիւ որովայնի և գոթութեամբ տանջուելով ելան աշխարհէ, ըլլալով զոհ իրենց ախտաւոր կրից և մծղնէութեանց։ Սակայն այս երկրորդ հարցս՝ երկրորդական ալ նշանակութիւն ունի. ուստի ուշադրութիւննիս դարձնենք առաջնոյն վրայ։

Յիշեալ աղանդներուն հրապուրիչ և դիւրաւ ընդունելի ըլլալուն կամ տարածուելուն՝ կան բազմապիսի պատճառներ, որոնցմէ զմանաւ արդէն իսկ ցուցուցինք, յընթացս գրութեանս. իսկ այժմ հետեւեալները մեզ աւելի հաւանական կ'երևին։ Ա. Դիտելու եմք, որ թէ՛ Հայք և թէ՛ անոնց դրացի ժողովուրդներն Արաբացւոց տիրապետութենէն յառաջ՝ Պարսից և ուրիշ հեթանոս ազգերու հետ ևս վերաբերութիւններ ունեցան, բայց անով ոչ այնքան իրենց մտաւորական և բարոյական և ոչ ալ կրօնական և ընտանեկան վիճակները փոխուեցան. քանի որ այն ազգերէն մին կամ միւսը հայ համայնքին մէջ դեռ թափանցած չէր և տեւական կերպով անոր հետ բնակակից եղած։ Բայց յէգարուն՝ այլակրօնութիւնն՝ իր վարուք և բարուք մտաւ հայ ազգաբնակչութեանց մէջ. յ'Ը որդին խորարմատ հաստատուեցաւ. իսկ թ և Ժ դարերուն մէջ ունեցաւ իր գերագոյն ազդեցութիւնն՝ Հայոց ոչ միայն կրօնական, այլ և առանին կենաց և առօրեայ ամէն գործոց մէջ. վասն զի Հայոց (ներուի ինձ ըսել) սրտին վրայ, — այսինքն է Դըւնոյ մէջ, — գրած էին իրենց տիրապետութեան գահը, ուսկից ապա կը ծաւալէր բոլոր անոնց քաղաքային և մտաւոր հոսանքը։ Ո՞ր թողունք ապա այն վաճառականական սերտ յարաբերութիւնները, զորս այս առթիւ հաստատեցին Հայք՝ Արաբիոյ և այլ հեթանոս ժողովրդոց հետ։ Արդ՝ այսպիսի կենսական յարաբերութիւններով և դարական բնակակցութեամբ՝ բարձած էր արդէն այն մեծ խտիրն, որ հետի կը բռնէր իրարմէ այլազգի և քրիստոնեայ ժողովուրդները՝ մեծ խորշումով մի, և երկուստեք ամուսնութիւնք և զաւակասերութիւնք կը յաճախէին, մինչև փոխել հայեցի անուանց՝ արաբացի անուններու. ինչպէս նաև սովորութիւնք և բարոյք։

Արդ՝ այս ամենայն պատմական ամենատուրդ եղելութիւններ ըլլալով, ուրեմն կրնանք գուրցել, թէ Արեւելի քրիստոնեայ

ժողովուրդներն՝ Արաբացւոց, Պարսից, Սելճուքեանց և այլոց մարդախոյռ սուրէն և բռնութիւններէն ազատուելու և իրենց գոյութիւնը պահելու համար՝ զարմանք չէ, թէ կամաւ կամ աւկամայ համակերպած ըլլան Երկուութեան և Իսլամութեան օրինաց և ընտելացած. Մամելուքներն և տաճկացած Մանիքեցիք իսկ այս տխուր եղելութեանս զօրեղ ապացոյց մ'են, որոց համար կ'ըսուի, թէ քրիստոնեայ թրիատեալներ էին. իսկ մեծագոյն մասն հաւատացելոց չկարենալով բոլորովին հրաժեշտ տալ փրկաւէտ Աւետարանին, զոր իբրև իրենց հօրեանական և մօրեանական ժառանգութիւն մ'այնպէս ընդունած էին, փորձեցին, — տգիտաբար, — յիշեալ ազգաց կրօնից յարմարցնել զայն. Խոստովանելու ենք, որ բիւզանդական կայսերաց և ժողովրդեան զեղծ և ապականելալ ընթացքն ևս մեծապէս նպաստեց հեթանոսական գաղափարաց ընդունելութեան. վասն զի թուլացոյց նաև ընդհանուր կերպով իւր ձեռքի տակ եղող քրիստոնէական հոգի. Եթէ Յունաստան չունենար իւր սրանյիւի Ս. Հարքն և անոնց հրաշարուեստ երկասիրութիւնները, թերևս առաջին ոտնփոխն առնողը նա լինէր գէպ 'ի հեթանոսութիւնն, որ անոր նախկին արդուզարդն և անկապտելի պերճանքն եղած էր, իւր գիտութիւններովն և մեծագործութեամբքը. Սակայն Հայք չունենալով անոնց ոչ ազատ տէրութիւնն և ոչ իսկ սրբազան դիւցազանց պերճարան և անպարտելի փաղանգը, դիւրաւ կարէին ամէն նորութենէ գրաւիլ, և ամէն հայրենի հնաւանդութեանց յետս կալ. զի այս է վիճակ և բաժին ո՞ր և է նուաճեալ և ստրկացած ազգի մի:

Այո՛, այսպիսի պարագայից մէջ, նոր էին Հայոց համար բոլոր այն արաբացի և պարսիկ վիպասանութիւններն և գիտական և իմաստասիրական գրութիւններն, որոնք մերթ լրջօրէն հետագոտութիւններով, և մերթ ալ մոգական և կախարդական արուեստգիտութեամբ կու գային և կը գրաւէին տգիտին հետ՝ նաև ուսումնասիրաց ուշադրութիւնը. որոնք կը նուաստացնէին զքրիստոնէութիւնն և կը բարձրացնէին պհեթանոսութիւնը. նոր էին այն ասպետական և սիրահարական բազմադրուագ արարուածներն, որոնք գրէթէ ամէն օր և ամէն հրապոյրներով կը կատարուէին անոնց աչաց առջև. նոր էին քրիստոսատեաց Հրէից Թալմուդիստի և Թալմուդիստի հետ՝ նոյնպէս այն անհարազատ Ալեւտարաններն (') և հերետիկոսական գրութիւններն, որոնք մե-

1. Ինչպէս կանխաւ իսկ ժանուցինք, Առստանտինոս՝ Պաղիկեանց մեծ աղանդապետն ստուգիւ Ատրիքէն բերուած այս աւետարաններէն մին կարդալով մուրեցաւ, և յօրինեց իւր միւսր վարդապետութիւնը. այս պատմական իր է: Այս.

ծաւ մատամբ այս ժամանակամիջոցիս յօրինուեցան և կը շրջէին նաև մեր ժողովրդեան մէջ և կը քակէին Հին և Նոր կտակարանի հիմունքն և եկեղեցւոյ հեղինակութիւնը: Միով բանիւ՝ նոր էր Հայոց համար նաև Յանէսի և Յամբէսի ընծայուած Գիրքն ⁽¹⁾, որ ամէն ճշմարիտ կրօնից և աստուածապաշտութեան դէմ՝ ապստամբութիւն կը վարդապետէր, և Տերերին թի և Մանէսի գրուածոց հետ մեծ շառաչ և շուկ կը յարուցանէր:

Արդ՝ այս ամենայն լաւագոյն և զօրեղ զէնքեր էին Մանիքէա-Պաղիկեան թոճորակեցւոց ձեռքը՝ հարուածելու զքրիստոնէութիւնն և միտրեցնելու զքրիստոնեայս: Թոճորակեցւոց կ'ըսեմ, որոնց աղանդը թէպէտ և կանուխ թէպէտ և տարբեր աղբերականց կը ծագէր, բայց այս տղմասիկ հեղեղներէն ևս քան զևս օժանդակուելով՝ եղաւ գետ մեծ և ողողեց մարդկութեան անդաստանն և մարդաստանը: Հայոց և Աղուանից մէջ կարծուածէն աւելի կանուխ և անաշխատ մտած էր այն, և երկայն ժամանակ տեւեց. և այս իսկ կրկին պատճառներով: Ա. Վասն զի թ և Ժ դարերուն՝ մեր ազգին մէջ հազուագիւտ էին և ճրագով որոնելի եկեղեցական և աշխարհական հանճարներ, ոչք գիտութեամբ և առաքինութեամբ զինուած՝ կարենային դէմ դնել այն հոսանքին, — որ ոյժ առած էր դարուն ոգիէն և բռն կերպով կը յառաջէր: Իսկ եղածներն ալ քաշուած էին վանքերու և անապատներու մէջ, թողլով խեղճ ժողովուրդն այն մարդորսակ միտրեցուցիչներու ձեռքը: Թէպէտև երբեմն 'ի հեռաւ տանէ իրենց ձայնը կը բարձրացնէին, բայց կը մնային միշտ իբրև ձայն բարբառոյ յանապատի: Վասն զի իրենք ժողովրդէն և ժողովուրդն ալ իրենցմէ հեռի կ'ապրէին: Բ. Թոճորակեան աղանդն ըլլալով բոլորովին երկրաւոր և շնչաւոր, հեշտաւոր և դիւրընկալ կ'երևէր մարդկային անկեալ և ապականեալ բնութեան, — ուրիշ խնդիր է թէ այն անկեալ բնութիւնն աւրելէն դուրս՝ վերականգնելու ամենեկին բաւականութիւն չունէր իր մէջ: Դառնանք վերջին հարցը լուծելու:

Անտարակոյս, աղանդի մի կամ կուսակցութեան մի, — եթէ կրօնական համարինք և եթէ քաղաքական, — կարևորութիւնը

պէս եղան նաև Սերգիոս և Հայագէին Սմբատ, կարգալով Պարսից կամ Մանեայ գրուածքը:

1. Այս գրուածքս կը պարունակէր Եգիպտացւոց գիտութիւնն և զիւթական արուեստներն և հմայքը: Մ/ք. Ասորին (Chronique p. 262) կը պատմէ Մանոյի համար, թէ կարգալով Գգիւս Յանէսի և Յամբէսի, — զոր յղեց առ նա Ղէոն 'ի և որդի Կոստանդեայ կայսեր, — յափշտակուեցաւ, և այնուհետև աննաւ տուր եղաւ կախարդութեան:

կամ: Գնասակարութիւնն անոր բռնած ուղղութենէն և դրած նպատակէն դատելու ենք: Արդ՝ Մանիքէա—Պաւլիկեան թոնրուկեցիներու աղանդն և աղանդաւորք այս երկու տեսակէտերով նկատելով, կը թուի մեզ, թէ ինքն ըստ ինքեան և ուղղակի կերպով՝ այն ազգաց և աշխարհաց, — ինչպէս և մերոյս, — որոց մէջ տեեց ընդերկար և գործեց, ամենեին օգտաբեր եղած չէ և չէր իսկ կարող լինել: Հակառակն ենթադրելն՝ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ըստ անսուտ առածին ուզել տատասկէն՝ թուզ քաղել և 'ի վրոց՝ խաղող: Ընդհանրապէս ըսուած է, թէ չկայ յեղափոխութիւն մի, որ իր վատ հետեանքներուն հետ՝ բարերար արդիւնքներ ևս բերած չըլլայ ընկերութեան: Եւ յիշուի այս բանիս իբրև մի մի անժխտելի և փայլուն ապացոյցներ կեցել են դիմացնիս Բողոքականութեան երևումն ԺՁ դարուն և Ֆրանսայի մեծ Եղափոխութիւնը, յամին 1789, որոնցմով խզեցան մարդկային միտքը կապող և կաշկանդող շղթաներ, տիրեցին ամենուրեք ազատութիւն կրօնից և եղբայրական հաւասարութիւն, այլովք հանդերձ, որով ապա գիտութիւնք և արուեստք նորանշան քայլեր առին, և մենք ունեցանք մեծ բազմութիւն մի երեւելի մատենագրաց և մատենից: Իսկ գալով Մանիքէա—Պաւլիկեան թոնրակեցիներուն, չենք կրնար ճանչնալ զանոնք գիտութեան և յառաջադիմութեան իբրև ճշմարիտ յեղափոխականներ, և ոչ ալ անոնց վարդապետութիւնն՝ առնուլ իբրև քաղաքական կամ կրօնական յեղափոխութիւն, և կամ յեղափոխիչ դրութիւն. որովհետեւ այդ աղանդաւորները՝ կամ համաշխարհի քաղաքացիներ էին՝ առանց հայրենեաց և ազգայնութեան, և կամ ցեց և ուտիճ էին իրենց ազգին և աշխարհին: Եթէ դոքա Մանէսի դրած հիման վրայ հաւատարիմ մնացած և անոր դրական ուղղութեամբը միշտ գործած ըլլային, իրաւամբ պիտի ըսէինք, թէ ինչպէս անոր նպատակն էր զրադաշտական հին կրօնի վերահաստատութիւնն և իր ազգին բարու յակնադէմութիւնն, այսպէս ևս հայ թոնրակեցիներու գլխաւոր նպատակն եղած ըլլար Արամեերու և սօսանուէր Արաներու հինաւորց բնապաշտութեան վերահաստատութիւնն և ազգային անկախութիւնը ձեռք բերելու ջանք մի. ինչպէս յոյն Պաւլիկեաններու նպատակն ալ եղած ըլլար կայսերութեան կործանումն և վերականգնումն նախկին հասարակապետութեան: Այո, այս դադափարս ունեցած եմ, բայց և առանց փաստի մնացած: Մակայն ազգային և օտարազգի հեղինակաց վկայութիւնք, — զորս մինչեւ ցարդ մէջ բերինք, — մէկ կողմէն, իսկ միւս կողմէն ալ այն աղանդաւորաց բռնած ուղղութիւնն և գործերը՝ բոլորովին հակա-

ռակը կը ցուցնեն դժբաղդարար, և հաստատուն կուտան մի չեն ընծայեր մեզ այնպէս կարծելու: Ուստի ինչպէս արդի ընկերվարականներէն կարելի չէ յուսալ ազգի և հայրենեաց բարօրութիւն, այսպէս ևս ըսելու է Պաւղիկէա-Թոնրակեաններու համար, ոչք ստուգիւ հին աշխարհի ընկերվարականներ էին. կը բազմանային բայց 'ի փնաս և յապականութիւն իրենց ազգին և աշխարհին. կը խօսէին և կը գործէին, բայց միայն մոլորեցնելու համար. անձամբ անձանց էին նպատակ, և ընդհանուրը կը զոհէին իրենց առանձնակտն հաճոյից: Անոնց համար հայրենիքն երկրորդական, և կամ բնաւ նշանակութիւն չունէր. մանաւանդ թէ երկու դար շարունակ իրարու դէմ կը պատերազմէին այս աղանդաւորներս, և հայրենիք և զիրար եղծանել կը ջանային:

Քաղաքականէն անցնելով մտաւորականին, փոքր ի շատէ մի և նոյն մակարդակին վրայ կը գտնենք զանոնք: Հին աղբերացմէ աւանդուած չէ, և մենք չենք գտներ ուրեք, որ անոնք կամ զդաստիարակութիւնն և կամ զգիտութիւնն և գեղարուեստներ մշակած և զարգացուցած ըլլան: Թէպէտ և անոնք, — Մանիէն սկսեալ ցվերլինն, — իրենք զիրենք միայն ճշմարտութեան և գիտութեան ռահաճորդներ կ'անուանէին և կը քարոզէին, սակայն բոլոր անոնց գիտութիւնը կախարդութեան և գիւթական արուեստից մէջ պարունակուած էր: Անոնց ծայրայեղ ազատութիւնն իսկ բովանդակ, — որով թերեւ ժամանակին աւելորդապաշտութեան դէմ կարենային պարծիլ, — վերջ 'ի վերջոյ սկեպտականութեան կը յանգէր, և ամէն բան արհամարհելու, փոխանակ գիտական և իմաստասիրական նոր գրութիւն մի հնարելու, և կամ եղածները դրականապէս բարգաւաճելու:

Անոնց մեզի հասած գրեանքը թուով և քանակաւ խիստ քիչ են, և գրէթէ ոչինչ, համեմատութեամբ Արիոսեանց և ուրիշ աղանդաւորաց. այս իսկ յայտնի ապացոյց է ըսածնուս: Սերգիոս¹ որ, ըստ վկայութեան Փոտի, գերազանցեց հանճարով և շարութեամբ բոլոր իւր նախորդ և հետևորդ աղանդապետները, ունէր գրութիւն մի, որ կը բովանդակէր ամէն տեսակ մոլորութիւններ⁽¹⁾, և եղաւ պատճառ ամէն ամպարշտութեանց: Մայրաբնակեցոյ աշակերտին Սարգսի գրուածքն ևս, — զոր Յովհանն պատմաբան կաթողիկոսն իսկ հաւանութեն կարդացած էր, — աւելի Տերեբինիայ և Մանեայ⁽²⁾ գրուածոց պէս խառ-

1. «Ex quo tempore usque ad praesens quae in nostris regionibus obtinet impietas ab ejus pendet Documentis, quae etiam aemulans omnes haereses obscuravit».

2. Աս աղանդապետի գրութիւնն յամին 1862 հրատարակեց գերմանացի գիտ-

նակոյտ մ'էր, իրարու անյարիր այլ և այլ աղանդոց, քան թէ գիտական ոճով լուրջ դրուծիւն մի։ Սակայն այսու հանդերձ իր ժամանակին մեծ շառաչ հանած պէտք է որ ըլլայ։ Որով ասիւ պեցան ասորի (1) հինաւուրց հեղինակներ և անոր հերքումը գրեցին, խօսեցան և խօսեցուցին։ Գրուծիւն մ'ալ, կամ՝ լաւ եւ՝ այլ և այլ թուղթեր կը յիշատակէ Մագիստրոս (2), զորս յայլևայլ գաւառներէ գրած էին թոնրակեանք՝ առ առաջնորդն իւրեանց Յեսու։ Ինքն կարդացել էր զանոնք, և Ասորւոց կաթողիկոսին ևս կը յանձնէ կարգալ, անոնց կախարդութիւնն իմանալու համար։ Թէ բաց աստի ուրիշ գրուածներ և նամականիս ևս ունէին այն աղանդաւորներն, և գրով իսկ կ'արձանացնէին իրենց կախարդութիւնները, յայտնապէս կը վկայէ Գր. Նարեկացին՝ իր թղթին մէջ, խօսելով առ առաջնորդն կճաւայ՝ այսպէս։ «Այլ եթէ ընդ գրաքանոշքիսն նոցին զարմանայք, գիտեմք և զսատանայ սաղմոս ասացեալ յօր փորձութեան ամեհնափրկին»։ Մանիքեա-Պաղիկեան թոնրակեցիներէն ֆուցած պէտք է համարել ոչ միայն Ախտարք և Գրապաւնակ անուանեալ այն գլանաձև գրութեանց կիրառութիւնն, այլ նոյն իսկ անոնց հնագոյն օրինակաց շատերը, որ երբեմն մինչև 60-70 մէտր երկայնութիւն ունին։ և Ս. Հարց և Ս. Գրոց տեղեաց հետ՝ շատ և շատ միլոյրական բանդագուշանքներ ևս կը պարունակեն, և կը յածէին միշտ 'ի ձեռս կախարդաց և դիւթից։

Նականը Գ. Ֆլիզգէլ, Թարգմանելով զայն իրն Աբի Էսկոպր ան-Նագիմիի Ֆիրխտեն, և լուսարանելով։ Գովելի և յոյժ շահագրգիռ հրատարակութիւնս եղած է 'ի Լայպցիգ, այս մակագրութեամբս. Mani. Seine Lehre und Schriften. Ein Beitrag zur Geschichte des Manichäismus; Arab Text, aus dem Fihrist des Ibn Abi Iakub an-Nadim, übersetzt und mit Commentar herausgegeben von G. Flügel. Leipzig. 1861.

Կը ցաւիմ որ Մանէսի վրայ գրած ժամանակ այս օգտաշատ գրութեան չունէի 'ի ձեռին, այլ 3 թերթերն արդէն տպագրելէն վերջ ճանչցայ զայն։

1. Աս ասորի աղբիւրներս և անոնց հնութիւնն արդէն իսկ մէջ բերինք Յովհ. Մայրապետեցոյ և Սարգսի վրայ խօսած ժամանակ. այժմ այսպիսի կը յաւելունք, թէ Սարգսի և Մայրապետեցոյ գրութիւնքն և յարուցած հերձուածն՝ Ասորոց մէջ ևս տարածուած էր, և զուցէ թէ հետեւողներ ունեցած։ Բար-Երբեոս սխալ մամբ, կարծեմ, եպիսկոպոս կ'անուանէ զնա Եղբայր, մինչդեռ անոր դէմ զորոշ ասորի հեղինակները՝ ընդհակառակն կը թուին հաստատել։

2. «Շշանակեցին մեզ յայնմ պղծանոցի խրճթին զբողոքսն առ անօրէն առաջնորդն Յեսու. եկեալ յիւրաքանչիւր գաւառաց. աղէ՛, առ ընթերցիր, և գտցես 'ի նոսա աղճատանս ձօնելոցն դիական... և խոզեղալ մեր գտեալ ընթերցաք, զի շալալար կախարդութեամբ և հայհոյութեամբ», և այլն։

Բաց 'ի նիւթական գրութեանց, այն իմացական և կենսու-
նակ մատեաններն իսկ, այսինքն է անաշխարհիկ Գնչոռներն
և Բօշաններն ⁽¹⁾ ևս, — որոնք ոչ որոշ կրօնք մ'ունին և ոչ ալ
բարոյական, այլ կախարդութեամբ և եղնգահայեցութեամբ
կ'ապրին, — ըստ իս Մանիքէա-Պաղիկեան թոնրակեցիներէն
յառաջ եկած համարելի են, և ամենայն իրօք զանոնք կը ներ-
կայացնեն թէ ըստ կրօնից, թէ՛ ըստ բարոյից և թէ՛ ըստ թա-
փառաշրջիկ սովորութեան: Այո՛, այս է թերեւս պատճառ, որ Գըն-
չուններու և Բօշաններու ծագումն, այսինքն թէ ի՞նչ ազգէ և ի՞նչ
աշխարհէ յառաջագայիլն իսկ մինչև ցայսօր խորհրդաւոր մթու-
թեան մէջ մնացած է, հանդերձ բազում ջանից և խուզարկու-
թեանց. վասն զի անոնց պատմութիւնն իրենց կենաց պէս յե-
ղափոփոխ է, և լեզուն ալ լեզուաբանական քառս մի: Մեր ար-
տայայտած այս կարծիքը՝ դեռ ապացուցուած չէ, բայց կար-
ծեմ, թէ այս տեսակէտովս մանրազնին խուզարկութիւններ գեռ
եղած չեն, և եթէ ըլլուն, կարծեմ. թէ ամենէն աւելի յարմար
ոճը պիտի լինի Գնչուններու ծագման հանգոյցը լուծելու: Այս
ալ դիտելու ենք, որ Գնչուններու վրայ գրողներն, — ինչպէս
և Բօշաններուն, — է և Ը երորդ դարէն անդին չեն անցներ
անոնց գոյութիւնն 'ի Հայս, լեզուաբանական քննութեանց հա-
մաձայն: Բայց միւս կողմէն զայս ևս մոռնալու չենք, թէ Մա-
նիքէա-Պաղիկեան թոնրակեցւոց գրաւորական ամալութեան և
անգործունէութեան իբրև միակ պատճառ՝ անոնց մեղկ և շուայ-
տոտ կենցաղն եղած չէ, այլ ուրիշ պատճառներ ալ կան: Այո՛,
քրիստոնէից, նա մանաւանդ մոլեռանդն իշխանաց ոմանց՝ ամէն
ժամանակ և ամէն պարագայից մէջ անոնց դէմ՝ յարուցած հա-
լածանքներն և տարապայման ճնշումներն իսկ յաճախ կը կա-
պէին անոնց ձեռքերուն հետ՝ միտքն և գրիչն ևս: Անոնց ամէն
խօսածն և գրածը միջորական և ամպարչտական համարուած էր.
ամէն շարժմանքը՝ կասկածելի, և հուսկ ուրեմն ո՛ր և է գործն՝
աւերիչ և ապականիչ: Ուստի նոքա այսպիսի կասկածանքներէն
և ճնշումներէն, — եթէ իրաւացի ըլլայ և եթէ անիրաւ, — ազա-
տուելու համար իբրև լաւագոյն միջոց գտած էին կամ անգիր և
բերանացի միայն ուսուցանել իրենց հետևողներն, որպէս զի ամ-
բաստանուած ժամանակ դիւրաւ կարենան ուրանալ իրենց քարո-
զած գաղափարներն, և կամ նոր կտակարանէն իրենց յարմար
և ընդունելի տեղերը միայն ընդօրինակելով՝ իրենց հետ կը յա-

3. Հայագրի Բօշաները բացառութիւն կը կազմեն, զի իրենց ազգին կրօնքն
և բարոյականն ունին, փոքր 'ի շատէ: Ինչ ինչ տարբերութեամբ:

ծեցնէին. որոնց մէջ ապա, — իբր 'ի ստուերագիծ նկարի, — իրենց ուզած յաւելումներն և յապամուճքը կ'ընէին, անձանց և պարագայից յարմար, Արդ՝ սոյնօրինակ ճնշմանց ներքե չկարացին անոնք իրազործել բոլոր իրենց գաղափարներն և ձկտումներն, և հասնիլ և հասցնել այն կէտին իրենցմէ առաջնորդուած համայնքը. որով և մենք իսկ առիթ չկարողացանք ունենալ ճանչնալու անոնց վերջնական նպատակն՝ ինչպէս որ պէտք էր: Սակայն և այնպէս այսպիսի եղելութեանց կան շօշափելի յիշատակարաններ և աղաւաղեալ գրութիւններ, որոնց մասին յետոյ առիթ պիտի ունենանք խօսել, այս գրութեանս մէջ:

Իսկ անուղղակի կերպով անոնց պատճառած բարիքներն այն եղան, որ նախ և առաջ այս առիթիւ սրեցին իրենց միտքն և գրիչը ժամանակին մեր լուսամիտ հանճարներն, և 'ի լոյս ընծայեցին մեզ, գրով, իրենց գիտութեան և բարոյական հրաշակերտքը, — զորս կանխաւ յիշատակեցինք, — և գուցէ թէ իրաց սովորական ընթացքովը չընծայէին: Բ. Դիտելու ենք, որ ասոնց պատճառաւ մեր եկեղեցւոյ հօտապետները մասնաւոր կերպով ուշ գրին և հոգացին վերցնելու ժառանգաւորաց և աշխարհիկ դասուն մէջ մտած և արմատացած բարոյական և կրօնական զեղծումներն, և մոցուցին նորանոր բարեկարգութիւններն⁽¹⁾: Գ. Մեր եկեղեցւոյ մէջ արդէն 'ի վաղուց ծագած և այն ժամանակամիջոցին զօրացած այլ և այլ երկպառակութիւններն և հակառակամարտ կուսակցութիւններն՝ իրարու մօտենալով ձեռք ձեռքի տուին այն հասարակաց ֆնասակար աղանդին և աղանդաւորաց ընդգրիմադրելու աղագաւ: Դ. Ասորոց և Յունաց հետ խզուած կամ խզուելու չափ լարուած Հայոց բարեկամական յարաբերութիւնները՝ վերստին հաստատուեցան⁽²⁾: Ե. Այս պատեհաւս

1. Այս և հետեւեալ նախադասութեանցս ստուգութիւնն հիմնուած է նաև յաւուրս Ն. Շինդիի, Յովհ. Օձնեցւոյ, Յովհ. Ովայեցւոյ և Սարգսի և Պետր. Գեւտադարձի գումարուած ժողովոց կանոնական գործերուն վրայ, և չէ ենթադրաւ կան ինչ:

2. Այս ճշմարտութիւնս անկեներ և տեսնուի Մաքիատորսի առ կաթողիկոսն Ասորոց ուղղեալ նամակի հետեւեալ խօսքերէն. « Այլ վասն միաբանութեան ձերոյ գրեալ է և յիշատակեալ յաւուրս Տեառն Զաքարիայի և Տեառն Քրիստոսփորի, եթէ պարտ է մեզ վերստին միաբանել և հաստատել զոչստս հարցն, եթէ զոր հնարաւորն է 'ի կարգաց մեր և ձեր ուղղի, և մեք 'ի ձէնջ ոչ ինչ հայցեմք յաղագս հաւատոց. քանզի միաբանութեամբ պարսպեալ էք և ամենայն բարեձեւութեամբ փարթամացեալք, և առ մեզ և 'ի մերում հայրապետանոցի քո քրքագնութեանդ, որպէս սրբոյն Լիւրդի և երիցս երանելեաց նարցն... այնպէս համարիմք արոտակիցս, պատրիարքակից մանաւանդ ո... և այլն:

Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը ոչ միայն լաւագոյն կերպով պարզաբանուեցաւ, այլ նոյն իսկ յիշեալ աղանդոց դէմ շաննցանելի պատուարներ կանգնելու և որոշ սահմանաւ մի անոնցմէ զատելու համար, մեր յաւէտ յիշատակաց արժանի Հաբը, ջանացին գիտութեամբ բարգաւաճել, և անոնց իրարմէ ունեցած փրկաւէտ և կորստաբեր տարբերութիւնքն աւելի ևս զգալի ընել. որով ունեցանք պատմականին առընթեր՝ նոյնպէս և բարոյական և աստուածաբանական ճոխագոյն գանձեր:

Սակայն համեմատութեամբ այս կողմնակի աղէկութեանց, զորս աւելի վերնական Տեսչութեան, քան թէ անոնց պարտականք ենք, որ, ըստ առածին Օգոստինոսի, թոյլ կու տայ չարին՝ որպէս զի անկէց բարիքներ յառաջ բերէ, — մեծագոյն եղան Պաւլոսկէտ-թոնրակեցւոց ուղղակի մեր աշխարհին հասուցած չարիքները, յորոց զմասն արդէն իսկ մասնանիշ ըրինք, — այն աղանդոց պատմութիւնն ըրած ժամանակ, իսկ հօս մասնաւոր կերպով գիտելու ենք, որ այս աղանդաւորաց անկրօնութիւնն և անբարոյականութիւնն՝ իրենց ազդեցութիւնը գրոշմեցին ոչ միայն ժամանակակիցներուն վրայ, այլ նոյն աղանդը թխսեց և թողուց իր սերմն, որ մեր հայրենի հողին վրայ ծնանելով և սնանելով՝ հանեցին Մանիքէտ-Պաւլոսկեան թոնրակեցւոց յաջորդներն, ոչք ծածուկ կերպով ապրեցան մինչև ցամա 1782, և կը մնան այժմ Այրարատ նահանգի մէջ, այսինքն է՝ ի գիւղն Արիսլայի և յԱղեքսանդրապոլ:

Սակայն գիտելու ենք որ արդի թոնրակեցւոց, — ինչպէս և հայ Բօշաներու սերունդներն, — Այրարատ նահանգի բնիկ ընտանիքներ չէին, այլ յամի Տեառն 1829 Ռուս-Օսմանեան պատերազմի ժամանակ կարնեցի կարապետ եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ խնուսէն եկող բազմաթիւ հայ գաղթականներու հետ եկան և տեղաւորեցան անդ: Արդ՝ ինչպէս արդի խնուսը՝ հինաւորց խնուսէն տարբեր չէ, այսպէս նաև անկէ գաղթող աղանդաւորքն՝ հին Մանիքեցիներէն. ուրեմն այս կուտան մէ՛, — ըստ ինքեան, — եզրակացնելու, թէ ԺԱ երորդ դարէն մինչև ԺԹ

Ուրիշ տեղ մի այսպիսի միաբանութեան վերաբերութիւնն ևս կը նշանակէ, ըսելով, վասն թոնրակեցւոց որ խաբէական թուղթ մի գրած էին առ Պետրոս Գետազարծ կաթողիկոսն մեր. « Որ ըստ քու՛մ իմաստութեանդ... և քահանայապետական իշխանութեանդ առաջնորդեցար ՚ի Հոգւոյն Սրբոյ և ժանուցեղ մեզ (գրով) զայսոսիկ »:

Ն. Շնորհաւոյ առ Միջագետս և առ Յոյն գրած թղթերը դեռ աւելի կը հաստատեն վերը ըսածնիս, և շատերուն ծանօթ ըլլալով զանց կ'ընենք մէջ բերել աստ:

երորդէն՝ յիշեալ աղանդները ծածուկ ֆիացած էին միայն, և ոչ երբէք հրաժարած իրենց պապերու և մամերու կորստաբեր ժառանգութենէն, — ինչպէս կը կարծէր Մագիստրոս, թէ իսպառ հրաժարեցուցած ըլլայ և բարձած զշարն 'ի միջոյ, Սակայն հակառակ կարծիս ևս կարելի է պաշտպանել, թէ Մանիքէա-թոնրակեցւոց անթեղեալ կրակին հետ՝ անոնց արդի զարմն և սերունդն իսկ՝ բողոքական և Աւետարանական առաքեալները վերստին արծարծած ըլլան ԺԼ և ԺԹ դարերուն, Բայց այս կէտիս վրայ յետոյ ուրիշն առիթ պիտի ունենանք խօսելու:

Նոր ժամանակի և ժամանակակից թոնրակեցւոց պատմութիւնն՝ արդէն իսկ Աղ. Երիցեան հրատարակած (1) է. յամին 1880, հանելով զայն Էջմիածնի Սինոդի 1837, 1838 և 1839 տարիներու Գործերէն (2): Եղծ շնորհապարտ ենք հայազգի հնասէր հեղինակիս՝ այնպիսի շահագրգիռ յիշատակարանաց հրատարակութեան համար, — զորս օտարաց հետ՝ մերայինք իսկ կ'անգիտանային, — որով ունեցանք Մանիքէա-Պաղիկեան թոնրակեցւոց պատմութեան եթէ ոչ ամբողջ շարայարութիւնն, այլ գէթ անոր լրացուցիչ և կարեւորագոյն մասն մի:

Վերը նշանակուած տարիներուն մէջ, Էջմիածնի Սինոդի հոգևոր վարչութեան հետ՝ բարեսէր կայսեր Տէրութիւնն ևս միանալով՝ վերջ տուած կը համարին Արխիպալեցի և Աղեքսանդրապոլցի աղանդաւորաց. բայց մենք առանց յոռետեսութեան իսկ կարենք ըսել, թէ ոչ միայն այն աղանդներն Հայոց միջէն դեռ վերջացած չեն, այլ նոյն իսկ ապագային, ո՞ գիտէ, թէ դեռ մեծ դեր չպիտի խաղան Հայոց ազգին և եկեղեցւոյ մէջ, քանի որ Բողոքական և Աւետարանական եկեղեցիներն ևս անոնց ոյժ և նեցուկ կ'ըլլան: Թիրաւի քանի որ անոնց դարական ընդհատութեան և վերայայտնութեան պատմութիւնքն իբրև շօշափելի փաստեր գիմնցնիս կանգնած են, ո՞վ կրնայ վստահ ըլլալ անոնց առժամանակեայ և բռնի նուաճման վրայ, առանց հիմնովին փոխելու անոնց գաղափարներն և համոզմունքը: Անտարակոյս այս աղանդիս յարատև շարունակուելուն և ամենէն աւելի երկրկալի լինելու, չըսեմ՝ միակ, այլ գլխաւոր պատճառն եղած է և պիտի լինի անոր հետևողաց կեղծիքն և կեղծուպատիր ուրացութիւնն: Եւ ստուգիլ՝ երբ թոնրակեցւութիւնը ներքին համո-

1. Տես « Փորձ », Դ տարի, Հոկտ. N. X. էջ 91-130:

2. Որոնք կը պարունակեն Ռուսիոյ տէրութեան և Էջմիածնի Սինոդի ատեններու հարցաքննութիւնքն և նոր թոնրակեցւոց, այսինքն է Արխիպալեցւոց, խոստովանութիւնն և տուած տեղեկութիւնքն՝ իրենց մոլորութեանց մասին:

զումն է, և այդ ներքին համոզումը նեղը մտած ժամանակ՝ կը փոխուի արտաքին ատենից և սպառնալեաց առջև, ալ ուրիշ բան կարող չէ ընել այդ ատենանը, բայց եթէ ներել և ուրիշ պատեհից սպասել, Բայց մենք այս աղանդաւորաց ապագայն յանձնելով ապագային, մասնաւոր կերպով մեր և մեր ընթերցողաց ուշադրութիւնը կը հրաւիրենք Սինոդի դիւանէն հանուած այն յիշատակարանին վրայ, որուն մակագիրն է « Բանալի ⁽¹⁾ ճըշմարտութեան », իսկ Աղ. Երիցեան՝ Գիրք վարդապետութեան Թոնրակեցւոց իսկ անուանած է զայն. և կ'ըսէ. « Պէտք է ասենք, թէ շատ դժուար պիտի լինէր 1837 թուին երեցած աղանդը Թոնրակեցի համարել, եթէ յիշեալ Բանալի ձևաւորութեանը չէր գտնուել Արխիեպիսկոպոս Զեռքում »:

Երիցեան՝ այն նորագիւտ գրութենէն կ'եզրակացնէ, ուրեմն, Արխիեպիսկոպոս Թոնրակեցի ըլլալը, բայց դժբաղդաբար առանց ապացուցանելու, թէ ստուգիւ այն գրութիւնն եղած է վաղեմի հաւատապատումն Թոնրակեցւոց, այլ լոկ այն գրութեան հակիրճ բովանդակութիւնն յառաջ բերելով բաւականացած է. այսպէս հին Թոնրակեցիներու պատմութեանն ալ՝ թէ և այլ և այլ տոհմային աղբիւրներ կը յիշատակէ, բայց ինքն ուղղակի անոնց գործերն հարցուցած և քննած չերևիր, այլ Հ. Միք. Չամչեանի Հայոց Պատմութեան Բ հատորին մէջ աւանդուածները միայն ծայրաքաղ ըրած. որով ոչ նորութիւն և ոչ ալ ուսումնական արժէք մի յաւելցուցած է հնոյն վրայ. մինչդեռ այն պա-

1. Գրուածքիս ճակատին վրայ դրոշմուած է, թէ « Գրեցաւ 'ի Թուականս փրկին 1782, իսկ Հայոց ՌԲԼ, 'ի գաւառն Տարօնոյ »: Հասարակ թղթէ ութածալ կազմուած գրքոյկ մ'է, 149 էջերէ բաղկացած, բայց տեղ տեղ ամբողջական թերթեր դուրս հանուած են, տեղ տեղ ալ բառեր քերուած, — անշուշտ թրկիւղէ ուղղափառաց, — ինչպէս ըսինք յառաջագոյն: Գրեւորին տէրն էր Խնուսէն՝ յԱրխիեպի գաղթած Տօնո Կիրակոսեան: Սակայն Սինոդի գործերէն մին, ըստ հրատարակութեան Երիցեանի, հետեւեալ տեղեկութիւնը կու տայ մեզ. « Ի 1826 թուին 'ի ժամանակս լինելոյ բնակչաց Արխիեպի գեղջ ընդ տէրութեան Ոսմանցւոց 'ի գեւոջ Չաուրմայ, ծագեալ քահանայ ոմն Յովհաննէս անուն, չարադրեալ զգիրքն այն կոչեցեալն Բանալի ձևաւորութեան, և 'ի կենդանութեան իւրում շնորհեալ է Մետրոքին Բուդաղեան, և ինքն տաճկացեալ՝ որդնայից լեալ՝ զրկեալ է 'ի կենաց: Իսկ վերոյիշեալ Մետրոքին 'ի ժամանակս գաղթման տուեալ էր Կիրակոսին Աղալեան, և 'ի նմանէ մնացեալ էր առ Տօնո որդի իւր, որ այժմ բնակի 'ի գիւղն Արխիեպի: Իսկ յաղագս չգիտելոյ նորա զընթերցումն զրոց, տուեալ է տիրացու Գէորգին Սարգսեան, բնակչի նոյն գեղջ, յորմէ ծագեալ է աստուածընդդէմ աղանդն այն, յովսէփի 'ի կիր առնելով զայն զբրոյկ առ բնակիչս Փամբակու և Եօրագեալու նահանգին »:

տեհաւ կարէր քննել էջմիածնի դիւանի դեռ աւելի հին յիշատակարաններն, որոց օգնութեամբը թերեւ կարելի լինէր իմանալ, թէ Խնուսի մէջ գրուած այն գիրքն և աղանդաւորք ո՞ր ժամանակէն մնացած էին, և ինչպիսի՞ պարագաներով պահպանուած։ Այո՛, այս կերպով ԺԱ. դարէն ցԺԹ եղած մեծ իւրտրոցն պիտի լեցուէր ըստ մասին։ Մեր գործը չի ներեր ընդարձակ քննադատութիւն մի բանալ աստ՝ այս յոյժ շահագրգիռ գրութեան վրայ. բայց չենք ալ ուզեր բոլորովին լռութեամբ անցնիլ, այլ ըստ կարելոյն համառօտիւ մեր կարծիքն յայտնել։

Նախ դիտելու ենք, որ « Բաւնալի ձըմարտոռքեան » ճակտին վրայ դրոշմուած գրութեան տարեթուին և Սինոգի գործոց մէջ նշանակուած Յովհաննու ընծայուած շարադրութեան տարեթուի մէջ մեծ անհամաձայնութիւն կայ, կամ լաւ եւ հակասութիւն մի. որովհետեւ 1826ին շարադրուած գրութիւնը՝ նոյնպէս յամին 1782ին գրուած չկարէր լինել։ Ռւբին Սինոգի գործոց շարադրեալ բառը՝ կամ ուրիշ բառի մ'աղաւաղութիւնն է, և կամ հակառակ իմաստով ընդօրինակութիւն հասկնալի է, զոր ըրաւ Զաւուրմացի Յովհաննէս քահանայն, յամին 1782 ՚ի Տարօն գրուած գրչագրէ մի։

Բայց թէ արդեօք այս վերջին գրութիւնս՝ 1782 թուականէն յառաջ գոյութիւն ունէ՞ր, իրմէն աւելի հին բնագրի մի մէջ, թէ ընդ հակառակն այդ ժամանակամիջոցին շարադրեցաւ. այս կէտս իսկ՝ ոչ նուազ խնդրական և ուշադրութեան արժանի է։ Արդ՝ դիտելու ենք, որ գրուածքիս անոճ և աղաւաղ լեզուն, քերականական կանոնաց դէմ՝ զեղծումներ, ռամկօրէն բանից և բացատրութեանց կիրառութիւնք և ուղղագրութեան վրիպակները՝ կը վստահացնեն զմեզ եղբակացնելու, թէ վերոյնշանակեալը՝ 1782 թուէն աւելի հին չկարէ լինել, ըստ ինքեան. և անոր գրիչն ալ հայազգի մէկն էր ստուգիւ։ Այս բանիս ապացոյց է, բաց յայլոց, Դ. գլխոյն (էջ 15—19) հետեւեալ բացատրութիւնը. « Նախ չարն եղև ՚ի կերպ օձի և խօսեցաւ ՚ի հայ (¹) քարքաւ յԵւայ »։ Բայց այս իսկ ստոյգ է, որ նոյն իսկ ԺԳերորդ դարուն այսպիսի շարաբանութեամբ գրուածներ հազուադիւր չեն։ Այլ թէ « Բանալի ձըմարտութեանն » իցէ՛ արդեօք ԺԳ երորդ դարուն գրուած նախատիպ օրինակէ մի ընդօրինակուած և նորանոր յաւելուածներով առ մեզ հասած. այս մասին գրաւոր ոչ հաստատական ապացոյց ունինք ՚ի ձեռին և ոչ՝ այլ բացասական,

1. Դիտելու է, որ Աղամայ կամ՝ օձին հայ լեզուով խօսելուն վեցմանաւանդ այն լեզուի հնութեան խնդիրն իսկ՝ վերջին կամ նոր ժամանակներու գիւտ է, և չիք մեր հին կամ միջնադարեան մատենագրաց քով։

բաց 'ի այն գրութեան ներքին պարունակութենէն. Սակայն և այնպէս կան պատմական եղելութիւններ, որ աւելի կը թուին հաստատել զայն՝ քան թէ մերժել. Ա. Դիտելու եկք, որ Գրիգոր կաթողիկոսի ժամանակ, այսինքն է յամի Տեառն 1136 վերստին բորբոքեցաւ Թոնրակեցւոց աղանդը՝ Միջագետաց Հայոց մէջ, այն է Ամայք և Շպղտան գաւառներում. Հայոց Թոնլիւրան, — որ և Առիւծ կոչուած, — աւանի բարեպաշտ իշխաններէն մին գրեց աղաչանաց թուղթ մ'առ կաթողիկոսն՝ դարման տանել շուտով եկած հասած չարիքին. և կաթողիկոսն ալ իր եղբօր Ն. Շնորհալույն յանձնեց այն թղթի շարագրութիւնը. Արդ՝ շնորհաբուղիս Ներսիսի այս թղթիս մէջ նորածին Թոնրակեցւոց վերայայտնութեան հետ՝ անոնց հանած մուրուրութիւնքն ևս նշանակուած են, որոնք ունին աղերս ինչ « Բանալի ճշմարտութեան » գրուածքին հետ, — նկատմամբ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի մարմնոյն և մահուան, ինչպէս նաև խաչափայտին. Ահաւասիկ Շնորհալույ խօսքերն՝ ուղղեալ առ մուրաւիտ քահանայսն. « Լուսք դարձեալ 'ի մոլար քահանայից, զծածկեալ գարշահոտ պղծութիւն անիծելոյն Սմբատայ Թոնդրակեցւոյ վերստին չարժեն 'ի կործանումն լսողացն, ասելով, Թէ եկեղեցի ո'չ յինեալն 'ի մարդկանէ, այլ մեք միայն, և Մաշտոցն գիրք, և որ 'ի նմա կարգեալքն են՝ խաչ օրհնել և եկեղեցի և աշխի՝ ո'չ են ընդունելիք » . Ուրիշ տեղ մի. « Պատուական իշխանիդ Առիւծոյդ՝ յորմէ հասու եղաք ունի անիմաստաբար հակառակութիւն առ միմիանս. Ոմանց 'ի ձէնջ ասել յաղագս չարչարանաց և մահուան Տեառն մերոյ, թէ Էական բնութիւն Բանին մեռաւ ընդ մարդոյն 'ի խաչին. և աշխի՝ ընդդէմ այսոցիկ, քէ Մարդն միայն չարչարեցաւ և մեռաւ » . Դարձեալ. « Երկրորդ թղթի աստ՝ որ 'ի ձէնջ (լուսք) զոմանց, որք Եւսիքեան անիծելոյ և զայլոց հնոց հերձոռածողաց չիջեալ բոցն վերստին արժարժեն, ասելով զմարմին Տեառն մերոյ, երէ ոչ էր 'ի բնութենէ մարդկան, այլ յառաջ քան զինկերտքիւն մարդոյն, և նախ քան զյաշխտեանս ընդ Աստուածոշարեան իշրուսմ » . Արդ՝ այս և ասոնց նման դեռ ուրիշ անպատեհ առարկութիւններ, զորս Ս. Ներսէս մէջ կը բերէ և կը հերքէ, ոչ միայն կը ցուցնեն մեզ, թէ յԺԲ, — գուցէ և յԺԳ երորդ դարերուն Թոնրակեցի աղանդաւորներ կային, այլ թէ գրուածներ ևս՝ կը տարածէին ժողովրդեան մէջ. և չարամտութեամբ եկեղեցւոյ խորհուրդներն և արարողութիւնքը մերժելու համար՝ Մաշտոցին կ'ընծայէին անոնց գիւտն, և օտար 'ի հաւատոց կը համարէին. Նոր Թոնրակեցի կոչուած աղանդաւորաց հաւատապատումն,

այսինքն է « Բանալի ճշմարտութեան », բաղկացած է համա-
ռօտագիծ Թառաջարանէ մի և քսան գլուխներէ, որոնք հա-
տուածներ կը ներկայացնեն մեզ, Ապաշխարութենէն սկսեալ՝
այլ և այլ խորհրդոց և հաւատոյ մասանց վրայ։ Այս աղաւա-
ղեալ գրքով մեզի ներկայացուած կեղծուպատիր աղանդը՝ ճիշդ
խուսափող ստուերի մի կը նմանի, զոր որչափ կ'ուզենք բռնել և
երդուրնցնել, այնքան ևս կը խուսէ 'ի ձեռաց։ ոչ մի կէտի վե-
րայ կարելի չէ յենուլ իբրեւ հաստատուն կուսանի, և ըսել, թէ
այս այսպէս է։ որովհետեւ այս ինչ տեղ ըրած հակակրօն վար-
դապետութիւնն՝ ուրիշ տեղ ուղիղ բացատրութեամբ մի կամ
կը քօղարկէ, և կամ իսպառ կը ջրէ։ Օրինակ իմն, զՔրիստոս՝
Հօր Աստուծոյ որդի, և մեզ ալ տէր և դատաւոր դնելէն յետոյ,
անդէն արարած է կ'ըսուի, և ոչ արարիչ։ մարդ էր, և ոչ Աս-
տուած։ Ոչ մէկ բան այնպէս որոշ չի ցուցնել մեզ այն, ինչ-
պէս այն աղանդաւորաց տգէտ, վատ, կեղծաւոր և խաբեբայ
բնաւորութիւնը։ Սակայն մենք այն գրուածքին եթէ ոչ ուղիղ՝
այլ գէթ մոլորական կէտերուն վրայ վստահելով, կը համարինք,
որ այդ նորակազմ աղանդաւորք, եթէ ունենան ևս ինչ ինչ 'ի
հինաւորաց թօնրակիցւոց, բայց և այնպէս անոնցմէ շատ կէտերու
մէջ կը տարբերին. իսկ անոնց հաւատապատումը՝ կազմուած է
մասամբ հին խնուսի Մանինեցւոց և մասամբ ալ ժի՛ դարու
կամ նալվինական կամ լուտերական և կամ Աւետարանական
որոմնացանի մի մոլորութիւններէն։

Արդարեւ այսպիսի եղելութեան մ'ի հաստատութիւն՝ կրկին
փաստեր ունինք 'ի ձեռին. այսինքն են արտաքին և ներքին.
Արդ՝ Էջմիածնի Սինոդի գործերը կ'հրաշխաւորեն մեզ, թէ
Արևիվէլի գիւղի բնակիչ աղանդաւորները՝ խնուսէն եկած գաղ-
թականներ էին, և թէ իրենց գաղթելէն յառաջ իսկ ունէին.
այն աղանդը. իսկ որովհետեւ կանխաւ ըսինք, թէ ժի և ժԲ գա-
րու խնուսի աղանդաւորքը Մանինեցիներն էին, քան թօնրա-
կեցի. ուրեմն հետևութիւնն յայտնի է։ Բ. Յամին 1838 Երևանի
կոնսիստորի գրածն առ Սինոդն, և Սինոդէն ալ կովկասու կա-
ռավարչապետին տուած գրաւոր տեղեկութիւնքը⁽¹⁾ կը հաստա-
տեն, թէ « Բանալի ճշմարտութեան » գրչագրին կից էին նաև
երկու տպագրուած տետրակներ. այսինքն է Պառմոնքիւն աբաբ
ծառայի, և Կաշարաւորպոշու, որոնք 'ի Շուշի տպուած էին
կալվինականաց ձեռքով, յամի Տեառն 1829. և ապա բերելով
'ի Շիրակ՝ ձրի բաշխեցին բնակչաց։ Եւ կը յաւելու Սինոդը.

« Բայց այժմ Գիւմրոյ մի քանի բնակչաց երեցած հերձուածքը առնելի համաձայն է Լոռուէրական—Աւետարանական եկեղեցւոյ վարդապետութեան հետ, որի քարոզիչները սորանից մի քանի ժամանակ առաջ Շուշուայ մէջ հիմնել էին ուսումնարան եւ տպարան հայերէն լեզուի » :

Ընդունելով, թէ, — Երեւանի Կոնսիստորի եւ Էջմիածնի Սինոդի վկայածին համաձայն, — Կալվինական եւ Լուտերական քարոզիչները վերոյիշեալ գրուածոց հետ՝ իրենց ազատ վարդապետութիւնքն իսկ տարածած ըլլան Շիրակայ գիւղօրէից եւ Աղեքսանդրապօլի հայոց մէջ, գուցէ առարկուի, թէ ուրեմն Արխիէլի գիւղի աղանդաւորներն եւ անոնց հաւատապատու՝ « Բանալի ճմարտութեան », 'ի Լուտերականաց եւ 'ի Կալվինականաց ներշնչուած չէ :

Այո՛, այսպէս պիտի կարծէինք, եթէ նոյն իսկ Աղեքսանդրապօլի աղանդաւորաց վարդապետութիւնը՝ Արխիէլցւոց եւ « Բանալի ճմարտութեան », — ըստ ամենայնի, — համաձայն չըլլար : Սակայն մենք աչքէ անցնելով յամին 1837 Երեւանի Կոնսիստորի ձեռքով՝ Էջմիածնի Սինոդին մատուցած Աղեքսանդրապօլսեցի աղանդաւորաց չորս խոստովանութեան գրերը, կը տեսնենք, որ կատարելապէս կը համաձայնին Արխիէլցւոց « Բանալի ճմարտութեան » վարդապետածին հետ : Արդ՝ յիշեալ խոստովանագրոց առաջինը՝ Կարապետ Մկրտչեանին է, երկրորդը՝ Մանուկ Դաշքեանին, երրորդը՝ Առա Մարտիրոսեանին, իսկ չորրորդը՝ Գրիգոր Մարտիրոսեանին : Չորսին պարունակութիւնն իսկ փոքր 'ի շատէ մի եւ նոյն ըլլալով, զոր լսած էր Առա Մարտիրոսեանը՝ Կաղզուանցի Գրիգորի սենեակը, — մենք կը բաւականանանք երրորդը միայն մէջ բերել ամբողջապէս, — իրին եղելութիւնն ակնբեր ընելու համար : 1. « Տաս պատուիրանքն պահեցէք, որ տուեց Աստուած Մովսէսին : 2. Քրիստոս՝ չէ Աստուած, այլ Որդի Աստուծոյ եւ մեզ բարեխօս, նստելով ընդ ալմէ Հօր : 3. Միայն Քրիստոս ճանաչեցէք եւ Հայր, մնացեալ ինչքան սուրբ կան եւ եղեալ են աշխարհիս վերայ, սուտ են : 4. Չպէտք է ուխտ գնալ Էջմիածին կամ յԵրուսաղէմ : 5. Մեղքն՝ յեկեղեցին առաջի Աստուծոյ խոստովանեցէք միայն : 6. Մեռոնն Էջմիածնի սուտ է, եւ մկրտելոյն չէ հարկաւոր, այլ երբ մի բուռն ջուր երեխայից վերայ թափէք՝ կը մկրտուի, զի Քրիստոս ջրով հրամայեց մկրտել :

Շարունակելի